

Hitit Kralı ve Kraliçesi Arasındaki Dikotomik Eşitlik Üzerine Bazı Tespitler

Some Findings On Dichotomic Parity Between Hittite King
And Queen

Tülin CENGİZ*

Öz

Fransızca dichotomie, İngilizce dichotomy olarak kullanılan dikotomi kavramı Yunanca dikha (ayrı) ve tomos (kesme) kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Kullanıldığı disipline göre anlamı çeşitlense de kavramın özünü oluşturan “ikililik”, “çift başlılık”, “iki eşit parçaya ayrılma” oluşturur. “Hitit Çağı’nda Anadolu’da Anaerkil İzler”, başlığını taşıyan bu çalışmada dikotomi, MÖ. II. bin yıl boyunca Anadolu’ya egemen olan Hitit toplumunun din, hanedanlık ve aile ilişkilerinin analizindeki “ikililiği” vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Hitit toplumundaki ikililik, yani kadın ve erkek cinsinin birbirini bütünlemesi, tamamlaması kendisini “tanrı-tanrıça”; “kral, kraliçe” ve “anne, baba” ilişkilerinde açığa vurmaktadır. Evreni yöneten tanrılar topluluğunun başı olan eril Fırtına Tanrısı’nın yanında eşit yer yer daha fazla yetkiye sahip (Arinna’nın) “Güneş Tanrıçası”; Yeryüzü hâkimiyetine sahip olduğu varsayılan bir kralın yanında yönetime ortak olan bir “kraliçe”; hane halkı üzerinde egemen babanın yanında üretime doğrudan katılan hak sahibi “anne” figürü, Hititlerin ne kadar ataerkil oldukları sorgulamasını zorunlu kılmaktadır. . Bu çalışmada amaçlanan yazılı belgelerin ışığında Hitit kralı ve kraliçesi arasındaki dikotomik eşitliği incelemektir.

Anahtar Sözcükler: Anaerkillik, Ataerkillik, Dikotomi, Hititler, Kral, Kraliçe.

Abstract

The duality concept in Hittite society, i.e. becoming integrated of woman and man, appears itself as a few relationship forms like “god-goddess”, King-queen” and “father-mother”. Some facts that the sun goddess of Arinna has an equal place

* Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

near Storm god, the head of assembly of gods ruling the universe, and more authority than him; the “queen” joined to the administrative issues near king, who was the owner of earth domination; the “mother” participated directly to the production near father, the sovereign over households, make us to think how Hittites were patriarchal. In this study, we aim to investigate dichotomic parity between Hittite king and queen in the light of written sources.

Key Words: *Matriarchy, Patriarchy, Dichotomy, Hittites, King, Queen.*

Hititler, monarşik devlet yapıları, organize hayvancılığa dayalı ekonomik sistemleri, askeri teşkilatlanmaları, erkek soyuna dayalı veraset sistemleriyle ataerkil bir görüntü sergilemektedirler. Oysaki devletin “**din, yönetim, sosyal ve ekonomik**” alanlarındaki kadın-erkek ilişkileri (**tanrı-tanrıça; kral-kraliçe; karı-koca**) ayrıntılı olarak incelendiğinde, Hitit kültüründe anaerkil¹, eşitlikçi davranış, tutum, kanun ve geleneklerin de olduğu dikkat çekmektedir. Yalnız bu eşitlik, “bire bir aynı” olmanın ötesinde, cinsiyet farklılıklarından kaynaklanan doğal bir iş bölümü tarafından yönlendirilen birbirini tamamlayıcı ve bütünleyici ilişkiler ağını kapsamaktadır. Bu eşitliği “dikotomik eşitlik” kavramıyla ifade etmek ayırıcı ve daha gerçekçi olacaktır. Yunanca *dikha* (ayrı) ve *tomos* (kesme) kelimelerinin birleşmesinden oluşan dikotomi kavramının anlamı kullanıldığı disipline göre çeşitlenebilir de özünü “ikililik”, “çift başlılık”, “iki eşit parçaya ayrılma” oluşturmaktadır. Kavram, biyolojiden ekonomiye, astronomiden sosyal bilimlere çok geniş yelpazede kullanılabilir. Literatürde, yalnızca iki

¹ “Ataerkillik” ya da “anaerkillik” kavramları, Prehistorya, Arkeoloji, Antropoloji, Mitoloji, Tarih ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi gibi disiplinlerin çakışma noktalarından biridir. Bu farklı disiplinlerden aynı konuyu çalışan araştırmacıların çoğunluğu günümüzde, ataerkilliğin insanlık tarihinde belli bir zaman diliminde, belli tarihsel nedenler ve koşullar altında ortaya çıkmış olduğunu kabul etmektedir. Yani bir “ataerkil öncesi bir dönem” vardır. Uzlaşılmasın kısım bu dönemin kadınlar açısından bir “altın çağı” temsil edip etmediği noktasıdır. Eğer anaerkilliğin bir kuram olarak ortaya atıldığı yıllardaki içeriği geçerliyse ne arkeoloji ne de antropoloji kadınların hükmettiği, erkekler üzerinde egemenlik kurdukları bir topluluğa ya da döneme henüz rastlayamamıştır. Rastlaması da mümkün görünmemektedir. Çünkü **prehistorik çalışmalar mülkiyet, sınıf, devlet, kitlesel savaşlar gibi olguların henüz olmadığı/bilinmediği tarih öncesi dönemde erkek ya da kadın egemenliği yerine erkekler ve kadınlar arasında karşılıklı bağımlılık ve tamamlayıcılığın esas olduğunu** göstermektedir. Kadının ve erkek arasındaki fizyolojik farklılıkların yarattığı biyolojik bir işbölümünün olması fakat bu iş bölümünün süreç içinde toplumsal bir iş bölümüne dönüşmüş olması da mantığa aykırı görünmemektedir. Ataerkil öncesi dönemde kadınların daha itibarlı ve eşit statüde oldukları (Rita Gross, “Ataerki-Öncesi Hipotezi: Bir Değerlendirme”, *Bedener, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*, Ütopya Yayınları, Ankara 2006) kabul edildiğine göre bu dönemi ya da böylesi durumları “anaerkillik” olarak adlandırmakta bir sakınca görülmemesi gerekmektedir. En azından karşılayacak daha iyi bir kavram bulunana kadar. Çünkü burada anaerkillik ile kastedilen kadın krallıkları değil; kadının erkeğin yanında tamamlayıcı bir unsur olarak yer alması durumudur. Kadının “erk sahibi olması değil; kadının da erk sahibi olmasıdır.

kategorisi olan değişkenleri ifade etmekte olup, sadece birbirinin zıddı iki değer alabilen değişken anlamına gelmektedir.² Bu yaklaşım sosyal bilimlerde belli bir süre hayli egemen olmuş ve günümüz modern toplum çözümlenmelerinde de kullanılmıştır. Büyük dikotomi/ikilik (great dichotomy) diye adlandırılan bu gelenek, günümüzde, “geleneksel-modern” ya da “modern-postmodern” ayrımlarına da esin kaynağı olmuştur. Bu ayrımlar bazen evrimci, bazen diyalektik, kimi zaman işlevselci, kimi zaman da çatışmacı mahiyette kullanılmıştır.³

Hitit devletinin resmiyet dünyasındaki kadın imajını temsil eden Hitit kraliçelerinin Hitit kralları ile dikotomik eşitliğini incelemek amacıyla kaleme alınan bu çalışmada “dikotomi”, gündüz ve gecenin birbirlerine taban tabana zıt olmalarına rağmen “gün” denilen bir bütünü oluşturmaları, birbirlerini tamamlamaları hatta birinin varlığının ötekine anlam kazandırması örneğinde olduğu gibi bir *birlerine ters, zıt olmakla birlikte bütün oluşturan daha doğrusu birinin varlığının diğerine anlam kazandırdığı* kadın-erkek ilişkilerini tanımlamak amacıyla kullanılmıştır.

Hitit kraliçelerinin Hitit kralları ile dikotomik eşitliğine göz atmadan önce Hitit kralları hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Hitit kralları, tanrı tarafından kendilerine verilmiş güç ve statü ile yine tanrılara ait olduğu kabul edilen Hatti Ülkesi'nin yöneticisidirler. Öldüklerinde tanrı olduklarına inanılan⁴ ülkenin başrahibi krallarının ülkesine/tanrılarına karşı dini ve idari birçok yükümlülüğü bulunmaktadır.⁵

² Marshall, 1999: 327. Sosyolojide ünlü dikotomi örnekleri arasında, İbn-i Haldun'un “Bedevilik ve Hadarilik”, Tönnies'in “Gemeinschaft (cemaat) ile Gesellschaft (toplum)” ayrımı, Durkheim'in “organik ve mekanik” dayanışması, Cooley'in “birincil ikincil” grupları, Tocquville'in “kitle(mass) ve elit kültürü”, Weber'in “virtüöz-kitle”, Marks'ın “feodal ve kapitalist”, Wundt'un “doğal ve kültürel” kutuplaşması; antropolojide ise Lévi-Strauss'un “sıcak-soğuk ya da evcil-yaban toplumlar” ayrımı, Redfield'in “folk-kent /elit” dikotomisi ve bunun açılımı olarak da Büyük ve Küçük Gelenekler adlandırımı ve yine antropologlarca çokça kullanılan “yüksek kültür ve alt (low / little) kültür” kavramları verilebilir (Mustafa Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı” ve Ahilik, “*İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (2010), s. 55-77).

³ Mustafa Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı” ve Ahilik, “*İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (2010), s. 55-77).

⁴ Bu duruma Murşili Yıllıkları'nda (KUB XIV 4 I 5) geçen şu ifadeler örnek olarak verilebilir: “[Babam tanrı olduğu zaman ise], Arnuvanda [(yani) kardeşim ve ben] Tavananna'ya hiçbir kötülük yapmadık, onu [hiçbir şekilde] aşağılamadık.” Emil Forrer, “Die Keilschrift von Boghazköi”, *BoTU*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung: Leipzig 1926; Laroche, Emmanuel, Documents hiéroglyphiques Hittites provenant du palais d'Ugarit”, *Ugaritica III*, Paris 1956; Shoshana R. Bin Nun, *The Tawananna in the Old Hittite Kingdom* Heidelberg 1975; Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln 2002.

⁵ Gary Beckman, (1995), “Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolien”, *CANE I* (1990), s.532.

Savaşlarda orduya komutanlık etme görevinin yanı sıra ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi ve yönetimi gibi sorumlulukları da vardır. Hitit krallarının ordusunun başardığı elde ettiği her başarı onların iktidarını sağlamlaştırmaktadır. Çünkü elde edilen başarılar tanrıların krala açık desteğinin göstergesidir. Eski Yakındoğu siyasi düşüncesine göre tanrılar tarafından yönlendirilen ve korunan hükümdarlar sadece meşru ve adil olduklarında zafer kazanmaktadır. Askeri başarıların kaydedildiği yıllıklarda uzun uzun savaş ganimetlerine yer verilmesinin nedeni de budur. Metinlerde kralın huzurunda askerlere ok atışı yaptırıldığı, isabet ettirene şarap verildiği; ettiremeyece kadar acı bir içki verildiği yazmaktadır.⁶ Krallar, bir komutan olarak savaş taktikleri geliştirmekte ve yıllıklarında bu taktikleri aktarmaktadırlar. Hititlerin Anitta Dönemi'nden itibaren şehirleri kuşatarak aç ve susuz bıraktığı belgelere yansımıştır. Zalpa Kuşatması iki yıl sürmüş, Şuppiluliuma Karkamış'ı yedi günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirmiştir. Murşili Yıllıkları'nda Hitit krallarının düşmanı gece baskınları ile şaşırttıkları da anlaşılmaktadır. Hititlerin, kuzeyden gelen Kaşga saldırıları, devletin zayıfladığı dönemlerde bağımsızlıklarına kavuşmak için ayaklanan Batı Anadolu'daki ülkeler, doğudaki Hurri akınları ve varlığı, Mısır, Asur gibi büyük devletlere rağmen Önasya'da genişleme imkânı bulmaları iyi örgütlenmiş bir askeri yönetime sahip olmaları ile yakından ilgilidir.

Hitit kralları, diplomasinin de başında yer almaktadır. Diplomasinin amacı, yazılı antlaşmalar yoluyla devletlerarası ilişkileri düzenlemek, krali evlilikler yoluyla müttefiklik veya vassallık sağlamak, karşılıklı askeri yardım ve işbirliğini gerçekleştirmektir.⁷ Orduyu ve bürokrasiyi yöneten Hitit kralları, ülkedeki adalet sistemini de yönetmek durumundadır. Hükümdarın emirlerine itaatsizlik etmek doğrudan ülkeye ve tanrıya ihanet etmekle eş sayılmaktadır.⁸

Hitit krallarının, İmparatorluk öncesine ait resmi belgelerde kendileri için "Labarna", sonrasında "Büyük Kral, Hatti Ülkesi Kralı, Kahraman, Fırtına Tanrısı'nın Sevgilisi" gibi unvanları sıraladıkları görülmektedir. Bunların dışında Hitit krallarının kendileri için kullandıkları en önemli unvan ^DUTU^{SI}, "Güneş'im"⁹ unvanıdır.¹⁰

⁶ Esma Reyhan, "Eski Anadolu'da Askeri Disipline Dair Bir Hitit Metni: Asker Yemini", Eskiçağdan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev, F. M. Emecen(ed.), İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi ve Kitabevi Ortak Yayını, İstanbul 2008, s.87.

⁷ Gary Beckman, "Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolien", *CANE I* (1995),s. 533; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 99.

⁸ Ali Dinçol, Belkıs Dinçol, "Tabarna ve 'Aedikula' Mühürleri", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000Tanrılı Halk- Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, Bonn 2002, s.432.

⁹ Bossert sembolün 'Güneşim' değil, sadece 'Güneş' anlamında olduğunu düşünmektedir. Onunla aynı fikirde olan; Sommer de kendisi gibi 'Güneşim' unvanının, unvanı taşıyan kişi

Hititlerde, çağın diğer Eski Yakın Doğu toplumlarında olduğu gibi veraset sistemine dayalı, babadan oğla geçen bir krallık sistemi söz konusudur. Sistemin, Eski Hitit Çağı'nda istikrarlı bir çizgide ilerlemese de İmparatorluk Çağı'nda düzenli olarak uygulandığı söylenebilir. Eski Hitit Çağı'na tarihlenen I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi'nde kral, veliaht olarak tayin ettiği I. Murşili'yi Panku'ya kabul ettirmek bir çabasına görünmektedir.¹¹ Aynı belgede, kralın kızının dahil olduğu bir taht kavgasından söz edilmesi ve bu kızın, erkek çocuğa sahip olduğu için krala karşı kısıtlanması¹²; I. Murşili'den sonra tahta kralın kız kardeşlerinin eşlerinin geçebilmiş olması ve kendisi de kralın damadı olan Telipinu'nun bir fermanla bu durumu standart hale getirmeye çalışması, Eski Hitit Çağı'nda kraliyet seceresinin baba-oğul çizgisinden sapabildiğini göstermektedir. İmparatorluk Dönemi'ne gelindiğinde Eski Hitit Çağı'ndan farklı olarak krallığın, devletin siyasal istikrarına paralel olarak babadan oğula geçtiği görülmektedir.¹³

Hitit krallarının genel özelliklerinden sonra Hitit kraliçelerine ve bu kraliçelerin krallarla ilişkilerine göz atılacak olursa Hitit kraliçelerinin sahip olduğu gücün yalnızca kralın eşi ve veliahdın annesi olmasından ileri gelmediği¹⁴, kraliçelerin krallarla birbirini bütünleyen (dikotomik) bir eşitlik içinde olduğu görülecektir.

Hitit kraliçesi, tıpkı Hitit kralı gibi tanrılar dünyası ve insanlar dünyası arasındaki aracı rolleriyle ikili bir yapıya sahiptir. Bu nedenle yaşarken tanrısallığı paylaşmakta öldüklerinde tanrı mertebesine yükselmektedirler.¹⁵ Öldüklerinde tanrılaştırılan Hitit kraliçeleri, Hitit kralları gibi tanrılarla

tarafından zikredilmesinin mantıklı olmadığını belirtmektedir (Helmuth Th Bossert, "Meine Sonne", *Or XXVI* (1957), s.97, 108).

¹⁰ Gary Beckman, "Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolien", *CANE I* (1995), s.532.

¹¹ Gary Beckman, "Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolien", *CANE I* (1995), s 535.

¹² Turgut Yiğit, "Eski Anadolu Kentlerinden Luhuzatia/Lawazantiya'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine", *Belleten*, LXI 41/30 (197), s14.

¹³ Emmanuel Laroche, 'Šuppiluliuma II', *RA LXVII*(1953), s.70-78.

¹⁴ James G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. E. Davutoğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s.82.

¹⁵ Sedat Erkut "Hitit Çağında Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri", *Sedat Alp'a Armağan (Festschrift für Sedat Alp, Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp)*, Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 161; Shoshana R. Bin Nun, *The Tawananna in the Old Hittite Kingdom* Heidelberg 1975, s.200; Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev. O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s.35.

kişisel ilişki kurabilmektedir. Kral ve kraliçe, insanlığın temsilcisi ve bir çeşit duacı olarak tanrılarla konuşabilmektedir. Tanrıların ihmal edilmesi, kraliyetin tebaalarıyla birlikte cezalandırılmalarına neden olmaktadır. Tanrı ile kişisel ilişkilerinden dolayı Hitit panteonunu ilgilendiren meselelerde en büyük sorumluluk payı kral ve kraliçeye aittir.¹⁶

Ardzinba, Hitit kralı ve kraliçesinin verimlilik simgesi olarak kabul edildiklerini bu nedenle Eski Hitit Çağı'ndan itibaren onların uzun ömürlü ve sağlıklı olmaları için birçok duanın kaleme alındığını vurgulamaktadır. Eski Hitit Çağı'na tarihlenen, Güneş Tanrıçası (KUB XVII 22 II 8,13; III 17) ve Fırtına Tanrısı (KUB XVII 22 II 15,16) için okunan bir duada, kral ve kraliçeye defalarca uzun ömür dilenmektedir.¹⁷ Otten tarafından oldukça eski bir duktusla yazıldığı tespit edilen, ritüel metinde (KBo XXI 22 I 14-18) ise bir görevlinin tanrıların önünde kral ve kraliçenin yıllarını tartması anlatılmaktadır. Görevli, metinde Labarna ve Tawananna için uzun yıllar tarttığını ifade etmektedir.¹⁸ Yine Arinna'nın Güneş Tanrıçasına hitaben okunmuş bir duada (KUB LVII 63 I 8,9) Tanrıçadan kral ve kraliçe için sağlık dilenirken; kralın ülkesinin, halkının ve mülkünün korunması da istenmektedir. Bu metindeki önemli ayrıntılardan biri, tanrıçadan ülkeyi "kral ve kraliçe"nin elinde tutmasının istenmesidir.¹⁹ Buradan Hatti ülkesinin kral ve kraliçeye ait olduğu fikrine ulaşılabilir. Fırtına Tanrısı'nın yılanla savaşının anlatıldığı mitin anlatıldığı metinde (KUB XXXVI 97 III 13-19) de bayram ziyafetine davet edilmiş tanrılardan istedikleri kadar yemeleri, içmeleri ve kral ve kraliçenin selameti hakkında konuşmaları istenmektedir.²⁰

Hitit kraliçesinin, kralla birlikte görüldüğü faaliyet alanlarından biri bayram kutlamalarıdır. Hitit bayramların anlatıldığı metinlerden bayramlara kralın bizzat başrahip, kraliçe ise başrahibe sıfatı ile katıldığı ve birlikte törenleri yönettikleri anlaşılmaktadır. Kral ve kraliçenin tanrılar onuruna tertip ettikleri bu bayramlar, yüksek düzeydeki organizasyonlardır.²¹ *BĒL*

¹⁶ Furlani Giuseppe, "The Basic Aspect of Hittite Religion", *The Harvard Theological Review* XXXI (1938), s.256.

¹⁷ Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s.135.

¹⁸ Shoshana R. Bin Nun, *The Tawananna in the Old Hittite Kingdom* Heidelberg 1975, s. 155; Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s.135.

¹⁹ Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill: Leiden New York-Köln 1994,s. 430; Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln 2002,s. 26.

²⁰ Heinrich Otten, Ein Text zum Neujahrsfest aus Boğazköy", *Orientalistische Literaturzeitung* LI ,(1956), s.104,105.

²¹ Joost Hazenbos, "Hethitische Wörterbuch", *The Purity of the Kingship*, Brill: Leiden-Boston-Köln 2010, s. 201.

MADGALTI ²²enstrüksiyon metninde (KUB XIII 2 III 17,18) kralın bu organizasyonları en ince ayrıntısına planladığı ve sıkı kurallara bağladığı anlaşılmaktadır.²³ Bu bayramlar sırasında yapılan kült gezilerinin işlevlerinden biri de kral ve kraliçenin varlığını ve gücünü halkına ve dış tehditlere karşı hissettirmek istemesidir. Bu gezileri içeren bayramların zamanlarına bakıldığında genelde kralların askeri seferlere gitmeden önce ya da seferden döndükleri sırada gerçekleştirildiği dikkati çekmektedir. Burada amaçlanan askeri sefer öncesi tanrıların lütfünü kazanmak, sefer sonrasında ise tanrılara şükran sunmaktır. Gezilerin, başkent ve çevresini kapsayan bir coğrafi alanda planlı bir biçimde gerçekleştirildiği göz önüne alındığında bayramların dini olduğu kadar politik bir amaca hizmet ettikleri sonucuna ulaşılabilmektedir.²⁴ Bu törenlerde kral ve kraliçe ‘ye, prens ve prensesler, sarayın önde gelen memurları ve kült personeli de eşlik etmektedir. Bazı bayramlara da kral, kraliçe ve prensler ayrı olarak katılmaktadır. Kralın seferde veya savaşta olduğu zamanlarda bayramlara, kraliçe, prens ya da bayramın kutlanacağı şehrin en yüksek rütbeli rahibi önderlik etmektedir. Kült gezilerinin yapıldığı bayramlar sırasında gidilen şehirlerde, “büyük oturma/ toplantı” adı verilen “*šalli ašēšar*” yapılmaktadır.²⁵ Büyük toplantı, kral ve kraliçenin tahta oturma töreni olarak da önemli bir yere sahiptir. Kült merasimlerini konu alan Hititçe metinlerden bu toplantının tapınağın en kutsal bölümü olan *É halentuwa*’ (Halentuwa Evi)²⁶ da yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplantının anlatıldığı bir metinde (KUB X 3 I 22-32) kral ve kraliçe hanedanlık tahtına oturduğu gibi tören tahtına oturmaktadır.²⁷

Hitit kraliyet ailesinin şahsen katıldığı bayramlardan biri de KILAM bayramıdır. Hattuša’da kutlanan bu bayram kral ve kraliçenin başkentte yaptıkları bir tür gezi şeklindedir.²⁸ Bu bayramın anlatıldığı metinlerden birinde (KBo X 24 IV 7-18), kraliçe için halentuwa kapısına bir araba çekildiği, kraliçenin bu arabaya binerek kralın arabasını takip ettiği

²² Sınır bölgelerinin güvenliğinden sorumlu bir çeşit askeri vali, sınır bölgesi komutanı (Sedat Alp, “Hitit Kralı IV? Tuthaliia’nın Askeri Fermanı”, *Belleten*, XI/43, (1947), s. 385.

²³ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktifname*, Ankara 1985, s. 142.

²⁴ Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev. O. Uravelli, KAFAV Yayınları, Ankara 2010, s. 126.

²⁵ Albrecht Goetze, *Kulturgeschichte Des Alten Orients : Kleinasien*, München 1957, s.165.

²⁶ Sedat Alp, “Hitit Dilinde ‘Saray’ Sözü’nün Karşılığı”, *Belleten*, LXII/170, (1979), s. 273-280.

²⁷ Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFAV Yayınları, Ankara 2010, s. 76.

²⁸ Hans Gustav Güterbock, “ Same Aspect of Hittite Festivals”, *Actes dela 17 Rencontre Assyriologique Interationela*, Bruxelles 1970, s. 178, 179.

yazmaktadır.²⁹ Bayram sırasında gerçekleştirilen bir seremonide kral ve kraliçe, hayvan biçimli kaplardan içkilerini içerken görülmektedir.³⁰ Bayramın Arinna'nın Güneş Tanrıçası onuruna kutlanan üçüncü gününde de kral ve kraliçe birliktedirler.³¹

Baharda kutlanan AN.TAH.ŞUM Bayramı'nın kraliyet kült gezilerinin başlama noktası genellikle başkent Hattuša'dır. Bunun nedeni kralın kışı Hattuša'da geçirmiş olmasıdır. Kış başka bir şehirde geçirilmişse gezi güzergâhı bu şehirden başlamaktadır. Gezi kapsamında gidilen ilk kent Tahirpa'dır. Kral Tahirpa'ya Hattuša'dan hareket ettiğinde kendisine kraliçe de eşlik etmektedir. Kral Tahirpa'ya başka şehirden hareket ettiğinde kışı başkentte geçiren kraliçe, kendisi ayrı olarak Tahirpa'ya gitmektedir. Tahirpa'ya gelen kral ve kraliçe, halentuwada büyük bir toplantı düzenlemekte ertesi gün Hattuša'ya geri dönerek buradaki halentuwada bir toplantı daha yapmaktadırlar. Belgelerden anlaşıldığı üzere, bayramın sekizinci gününe kadar kral ve kraliçe birliktedir. Bayramın sekizinci günü kraliyet çifti Arinna'ya hareket etmektedir. Bu yolculukta kral, Arinna'ya çok yakın bir mesafede olması muhtemel Matilla şehrinde büyük bir toplantı düzenlemektedir. Burada ilginç olan Kralın geceyi geçirmek için Arinna kentine geçmesi kraliçenin ise Hattuša'ya geri dönmesidir. Kral Arinna'da, Kraliçe Başkentte aynı anda bayram merasimini başlatmaktadır. Kral bayramın onuncu günü başkente dönmekte ve büyük bir toplantı daha düzenlemektedir. Kral ve kraliçe bayramın on birinci gününde birlikte bir ayin gerçekleştirmektedirler. Bayramın on ikinci gününden son gününe kadar kraliyet çifti başkentteki tapınaklarda ayinler gerçekleştirmektedir. Bayramın on sekizinci gününe ait önemli bir detay da kral ve kraliçenin bağımsız mekânlarda bayram kutlaması yapmalarıdır. Kral, ayini Fırtına Tanrısı için; kraliçe Arinna'nın Güneş Tanrıçası için gerçekleştirmektedir.³²

AN.TAH.ŞUM bayramında kraliyet çifti Matilla'dan değişik kentlere hareket etmekte, kral Arinna'ya kraliçe ise başkente gitmekte ve bayram için bu kentlerde etkinlikler düzenlemektedir. Nuntarriyaşha Bayramı'nda ise kral Tahirpa'dan Arinna'ya geçmekte, kraliçe ise Tahirpa'da kalarak Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Mezulla için tören düzenlemektedir.³³

²⁹ Hans Gustav Güterbock, „Hittite Mythology”, *Mythologies of Ancient World*, Chicago 1961, s. 89.

³⁰ Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s. 40, 47.

³¹ Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill: Leiden New York-Köln 1994, s. 767.

³² Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s. 15-20.

³³ Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s. 35.

AN.TAH.ŞUM Bayramı'nın anlatıldığı metinde (KBo X 20 II 6,7) Kraliçe'nin Hattuša' da, sarayında büyük oturum düzenlediği yazmaktadır. Burası başlı başına bir saray mıdır yoksa kraliyete ait sarayda kraliçe için ayrılmış bir bölüm müdür belli olmasa da sarayda kraliçenin bayram için bağımsız bir tören düzenlemesi önemlidir.³⁴ Kraliçe'ye ait özel bir yapının varlığına Muwatalli'nin duasında (KUB 6. 45 III 4) da rastlanmaktadır. Bu duada Hatti'nin tanrıları arasında "Tawananna'nın Evi'nin Fırtına Tanrısı" da sayılmaktadır.³⁵ Ardzinba'ya göre Hitit şenliklerinde kral ve kraliçe ile ilgili olarak ikişer görevlinin yer alması, birçok ritüel metinde de kral ve kraliçenin ayrı ayrı neferlerinden bahsedilmesi yani kral ve kraliçenin saray görevlileri arasındaki ayırım, kral ve kraliçeye ait iki sarayın varlığına işaret sayılmalıdır. Ayrıca yazılı belgelerde (ABoT 14 IV 18; KUB XXV.27 III 6) *kraliçenin sarayı* ifadesinin geçtiğini yine eski Hitit Çağı'na ait kült metninde *kraliçenin mühür evinden* ve *kraliçenin kapı evinden* söz edildiğini de eklemek gerekmektedir.³⁶

Ardzinba, Hitit bayramlarında şenlikler sırasında kral ve kraliçenin devletin farklı kült merkezlerinde ayin düzenlemeleri, ritüeller sırasında kral ve kraliçeye sunulan iki dil, iki gök gibi sembolik eşyalar, aynı ritüellerde kralın orak; kraliçe ile değirmen taşı ilişkilendirilmesi, eski Hitit duktusu ile yazılmış birçok Hitit ritüelinde (KUB X 21 III 13-14; KUB XLIII 25 IV 16) kral ve kraliçeye ait iki masadan bahsedilmesi³⁷, bayram törenlerinde kral ve kraliçenin tahta oturdukları seramonide (KUB X 45 III 23-27) iki taht kullanılması³⁸ ve kral ve kraliçeye tahsis edilen ayrı ayrı görevlilerin bulunmasını (KUB XIX 25 I 6,7), geçmiş dönemlerden kalan, iktidardaki *ikili sistemin* kalıntısı olarak görmektedir.³⁹ Böyle bir ikili sistemin varlığını kanıtlayacak belgelerden henüz yoksun olsak da bayram kutlamalarının yürütülmesi için kral ve kraliçe arasında gerçekleşen işbölümünün tam bir görev tamamlama olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Hitit kraliçeleri, ordu ve savaş gibi mevzuların dışında devlet yönetiminde, dini aktivitelerde ve bürokratik ilişkilerde kral ile bir bütün

³⁴ Hans Gustav Güterbock, "An Outline of the AN.TAH.ŞUM Festival", *JNES* XIX (1960), s. 80-89, s. 81.

³⁵ Albrecht Goetze, "Hittite Instructions", *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton University Press 1969, s.397; Shoshana R. Bin Nun, *The Tawananna in the Old Hittite Kingdom* Heidelberg 1975, s.203.

³⁶ Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s. 180.

³⁷ Erich Neu, *Ein althethitisches Gewitterritual*, (StBoT 5), Wiesbaden 1970, s. 32.

³⁸ Hans Martin Kümmel, *Ersatzrituale für den Hethitischen König* (StBoT 3), Wiesbaden 1967, s. 46.

³⁹ Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara 2010, s. 189.

olarak görülmektedir. Kralların diğer devletler ve vassal krallıklarla yaptığı anlaşmalarda dahi bu bütünlüğe dair bilgiler mevcuttur. Örneğin, kararname niteliğindeki bir metinde (KUB XIX 25 I 6-9) , I. Šuppiluliuma ve Kraliçe Henti'nin, oğulları Telipinu'yu Kizzuwatna şehrine rahip olarak tayin ettikleri yazmaktadır. Metnin devamında ise kral, kraliçe ve prense karşı suç işleyen kişilerin hiçbir şekilde kayırılmaması istenmektedir.⁴⁰ Yine III. Hattuşili, Kurunta için hazırlattığı buyrukta kral ve kraliçenin Kurunta'yı Tarhuntašša Ülkesi'ne kral yaptığı yazmaktadır.(ABoT 57 1,2)⁴¹

Belgelere göre Hitit kraliçesini ordunun başında savaş meydanları hariç kraliyeti ilgilendiren her türlü etkinlikte kralla birlikte görmek mümkündür. Hitit ordusunun sadakat yeminlerini sadece krala değil, kraliçelerine ve prenslerine hitaben de yapması Hitit krallığının salt kralla değil kraliçe ve prenslerle bir bütün olarak görüldüğünü göstermektedir.⁴²

Hitit kral ve kraliçesinin nasıl bütünleştiğine dair bir örnek de büyü ritüellerinden verilebilir. Orta Hitit Krallığı'na tarihlenen Tunnawiya Ritüeli'nde, ritüelin “Yaşlı kadının kral ve kraliçeyi topraktan aldığı anda” gerçekleştirildiğine işaret edilmektedir. Beckman bu ifadenin “ölümün pençesinden” kurtulma manasında yorumlanabileceğini düşünmektedir. Kral ve kraliçe ölümün pençesinden birlikte kurtulmalı ya da kara büyü ve iftiradan birlikte arınmalıdır.⁴³

Hitit kraliçelerinin sadece kral eşleri olmadığı, siyasal yaşamda etkin ve söz sahibi olan kadınlar olduklarının göstergelerinden biri de özellikle Orta Hitit Çağı ya da İmparatorluk Çağı'nın en eski evresi olarak adlandırılan dönemden itibaren tarih sahnesinde görülen Hurri menşeli kraliçelerin veliaht çocuklarının tahta çıkana kadar Hurrice isim taşımalarıdır.⁴⁴ Beal, bu dönemde Hititçe ve Hurrice çift isim taşıyan kralları durumunun Hitit hanedanlığının Hurrileşmesi ya da İmparatorluk Çağı Hitit hanedanlığının Hurri hanedanlığının yeni biçimi olarak algılanmaması gerektiğini çünkü Hitit krallarının tahta çıktıktan sonra Hititçe isimlerini kullandıklarını ve

⁴⁰ Albrecht Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940,s. 12; Trevor Bryce, *The Kingdom Of The Hittites*, Oxford: Clarendon Press, Paris1988, s. 40–57.

⁴¹ Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Textes*, Society of Biblical Literature, Atlanta 1996, s. 291-293.

⁴² Massimo Forlanini, “Hattuşili II: Geschöpf der Forcher oder vergessener König?”, *AoF* XXXII (2005), s. 235.

⁴³ Gary Beckman, “Behexung, Entsöhnung und Heilung: das Ritual der Tunnawiya für ein Königspaar aus mittelhethitischer”, *OBO* LXVII(1990), s. 159, 160.

⁴⁴ Ignace Gelb, *The Double Names Of The Hittite Kings*, Dans *Rocznik Orientalistyczny*, 1953.

kökenlerini Eski Hitit Çağı krallarına dayandırmaya devam ettiklerini vurgulamaktadır.⁴⁵ Beal'ın altını çizdiği gibi bu durum hanedanlığın Hurrileşmesi olarak görülmemelidir fakat bu durumda Hurri kraliçelerin hanedanlıktaki varlıklarının payı büyüktür. Bu noktada Hurri kültüründe kadının yeri konusunun özel olarak gündeme getirilmesinde yarar vardır fakat bu konuda henüz yeterli çalışma yapılamamıştır. Konuyla ilgili bilgiler Nuzi (Yorgantepe)'de ele geçirilen ve M.Ö. 2. binin ortalarına (Mitanni/Orta Asur) tarihlenen 5000 kadar tablete dayanmaktadır. Bu tabletlere Hurri nüfusunun sosyal ve ekonomik yapısı yansımakla birlikte Hitit üzerindeki Hurri etkisinin Kizzuwatna eksenli olması genelleme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Çünkü homojen bir Hurri kültürünün olup olmadığı tam olarak anlaşılamamıştır. Fakat Nuzi arşivindeki belgelere Hurri toplumundaki kadınların kendi mülkünü edinme ve ticaretle uğraşma haklarının olduğu bilgisinin yansımaları önemli bir ayrıntıdır. Bu belgeler kadınların evlatlık adoption olarak bilinen belgelere şahitlik yaptıklarını, bizzat adoption anlaşmalarına imza attıklarını göstermektedir.⁴⁶

Hitit kraliçelerinin siyasal pozisyonlarının göstergelerinden biri mühürlerdir.⁴⁷ İmparatorluk öncesine kadar hanedanlığa ait mühürlerde sadece Hitit kralı görülmektedir. Güterbock, bu duruma, Arnuwanda'dan daha önceye tarihlenen Hitit krallarının bile hiyerogliflerinin olmadığı yönündeki bulgusuyla açıklık getirmektedir.⁴⁸ İmparatorluk Dönemi'ne ait kraliyet mühürlerinden adını tespit edebilen 7 kraliçe vardır. Bunlar: Nikalmati, Aşmunikal, Henti, Tawananna, Danuhepa, Malnigal ve Puduhepa'dır. Taduhepa'ya ait herhangi bir mühür baskı elde edilememiştir. Kendisinin Şuppiluliuma'dan önce kraliçe olduğu eşi öldükten sonra da Büyük Kraliçeliğinin teminat altına alındığı metinlerden çıkarılabilmektedir.⁴⁹

Politik ittifak sağlama amacıyla yapılan krali evliliklerde prenseslerin vassal ya da komşu devletlerin üst düzey yöneticileriyle evlendirilmeleri, günümüz değer yargılarıyla bakıldığında kadınlar açısından olumsuz bir uygulama olarak algılanabilir. Fakat prenseslerin bu evlilikler yoluyla

⁴⁵ Richard Beal, "The Hurrian Dynasty and the Double Names of Hittite Kings", Stefano de Martino and Franca Pecchioli Daddi (ed.), *A.A (Studi in memoria di Fiorella) XI* (2002), s. 55-70.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Christian Kim Heerak, *Nuzi, Women's Rights and Hurrian Ethnicity and Other Academic Essays*, Hermit Kingdom Press 2006.

⁴⁷ Ekrem Memiş, "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü," *Belleten*, LVIII/221-223 (1995), Ankara, s. 26.

⁴⁸ Shoshana R. Bin Nun, *The Tawananna in the Old Hittite Kingdom* Heidelberg 1975, s. 155, s. 159, 166.

⁴⁹ Thomas Beran, *Die hethitische Glyptik von Boğazköy*, Berlin 1967, s. 1.

kraliçelik tahtına geçtiği, prenseslerden doğan çocukların krallık tahtına oturmalarının antlaşmalarla garanti altına alındığı dikkate alındığında durum olumsuz olmaktan çıkmakta, dönemin özgün koşullarına uygun bir hal almaktadır. Bu evliliklerin yazılı belgelere yansıyan ilk örneği Şuppiluliuma'nın kız kardeşinin Hayaşa Kralı Huqqana ile evlenmesidir. Büyük Kral yaptığı antlaşmada Hayaşa Kralı'na Hayaşa ülkesinin saray kadınlarından ve Hititler'de yasak olan ensest ilişkilerden uzak durmasını tavsiye etmiştir. Şuppiluliuma kızını da savaşta yendiği Mittanni Kralı Tušratta'nın oğluna eş olarak vermiştir. Yapılan antlaşmada Hitit prensesinden doğacak çocukların Mitanni tahtının varisi olmaları şartına yer verilmiştir. Büyük Kralın bir başka kızı da Arzawa Memleketi soylularından Mašhuiluvaš ile evlendirilmiştir. Bu prensesin bir de mührü bilinmektedir. Yine kralın bir kızı da Mitanni Kralı Mattiwaza ile evlendirilmiştir. II. Muršili ise kızını Šeha Nehri Ülkesi Kralı Manapa- Tarhunta ile evlendirmiştir. Başka bir belgeye göre bu prenses II. Muwatalli tarafından Manapa- Tarhunta'nın halefi Mašturi'ye verilmiştir. Bu antlaşmalarda yer alan ve prenseslerden doğan çocukların krallık tahtına geçmeleri şartı oldukça dikkat çekicidir. Son Hitit krallarından biri olan IV. Tuthalya da kız kardeşlerinden birini Amurru Kralı Šaušgamuwa ile evlendirmesi bu geleneğin sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir.⁵⁰

Sonuç olarak Hitit kraliçeleri, savaşlarda orduya kumandanlık etmenin dışında dini, siyasal, idari alanlarda Hitit krallığını tamamlamakta, adli davalarda yer almakta, dış ülkelerdeki ilişkilerde söz sahibi olmakta, bağımsız olarak toprak bağışında bulunmaktadır. Kraliçeler, krallar gibi öldüklerinde tanrı mertebesine yükselmekte, adları kurban listelerinde krallarla birlikte zikredilmektedir. İnsanlığın temsilcisi ve bir çeşit duacı olarak tanrılarla konuşabilmekte; tanrılarının onuruna düzenlenen bayramları birlikte organize etmekte, birlikte yönetmekte, bağımsız veya kralla ortak mühürlere sahip olabilmektedir. Hitit kraliçelerinin sahip oldukları bu saygınlık ve kudret Hitit sosyal yaşamının belirgin bir özelliği olarak kabul edilmelidir.

⁵⁰ Johannes Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache 2. Teil* (MVAeG 34/1), Leipzig 1930, s. 107; Ernst F. Weidner, "Politische Dokumente aus Kleinasien", *Die Staatsverträge in Akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi*. Boghazköi-Studien 89, Leipzig 1923, s. 1; Firuzan Kinal, "Eski Anadolu'da Kadının Mevkii", *Belleten*, XX/79, (1956), s. 362; Jenny Danmaville, "Un Roi hittite honore Ishtar de Šamuha", *RHA* LIX (1956), s. 252; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu/ Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Yayınları, Ankara 2001, s. 99-100; Albrecht Goetze, *Die Annalen des Muršiliš*, (MVAeG 38), Leipzig 1933, s. 143.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat, "Hitit Kralı IV? Tuthaliia'nın Askeri Fermanı", *Belleten*, XI/43, (1947), s. 383-416.
- Alp, Sedat, "Hitit Dilinde 'Saray' Sözü'nün Karşılığı", *Belleten*, LXII/170, (1979), s. 273- 280.
- Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu/ Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2001.
- Ardzinba, Vladislav, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev . O. Uravelli, KAFDAV Yayınları, Ankara, 2010.
- Arslan, Mustafa, "Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı" ve Ahilik, *"İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, I/I* (2010), s. 55-77. Balkan, Kemal, *İnandıkta Bulunan Eski Hitit Çağı'na Ait Bir Bağış Belgesi*, Ankara, 1973.
- Beal, Richard, "The Hurrian Dynasty and the Double Names of Hittite Kings", Stefano de Martino and Franca Pecchioli Daddi (ed.), *A.A (Studi in memoria di Fiorella) XI* (2002), s. 55-70.
- Beckman, Gary, "Behexung, Entsühnung und Heilung: das Ritual der Tunnawiya für ein Königspaar aus mittelhethitischer", *OBO LXVII* (1990), s. 159-162.
- Beckman, Gary, "Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolien", *CANE I* (1990), s. 529-543.
- Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Textes*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 1996.
- Beran Thomas, *Die hethitische Glyptik von Boğazköy*, Berlin, 1967.
- Bin Nun, Shoshana R., *The Tawananna in the Old Hittite Kingdom* Heidelberg, 1975.
- Bossert, Helmuth Th, "Meine Sonne", *Or XXVI* (1957), s. 97-126.
- Bryce, Trevor, *The Kingdom Of The Hittites*, Oxford: Clarendon Press, Paris 1988, s. 40-57.
- Heerak, Christian Kim, *Nuzi, Women's Rights and Hurrian Ethnicity and Other Academic Essays*, Hermit Kingdom Press, 2006.
- Danmanville, Jenny, "Un Roi hittite honore Ishtar de Šamuha", *RHA LIX* (1956), s. 39-61.
- Dinçol, Ali, Dinçol, Belkıs, "Tabarna ve 'Aedikula' Mühürleri", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk- Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, Bonn 2002.

- Ensert E.Kübra, “M. Ö. İkinci Binde ‘Kanatlı Güneş Kursu ile Taçlandırılmış Anadolu Hitit Figürleri” *Anadolu (Anatolia)* XXVIII (2005), s.25-38. Erkut, Sedat, “Hitit Çağında Önemli Kült Kenti Arinna’nın Yeri”, *Sedat Alp’a Armağan (Festschrift für Sedat Alp, Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp)*, Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 159-165.
- Forlanini, Massimo, “Hattušili II: Geschöpf der Forcher oder vergessener König?”, *AoF* XXXII (2005), s. 230 -245.
- Forrer, Emil, “Die Keilschrift von Boghazköi”, *BoTU*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung: Leipzig, 1922.
- Forrer, Emil, *Forschungen* 1-2, Berlin, 1926.
- Friedrich, Johannes, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache 2. Teil* (MVAeG 34/1), Leipzig, 1930.
- García, González, Belmonte, Juan Antonio, *Thinking Hattušha: Astronomy and Landscape in the Hittite Lands*, Instituto de Astrofísica de Canarias, Departamento de Astrofísica, Universidad de La Laguna, 2011.
- Giuseppe, Furlani, “The Basic Aspect of Hittite Religion”, *The Harvard Theological Review* XXXI (1938), s. 252-262.
- Gelb, Ignace Jay, *The Double Names Of The Hittite Kings*, Dans *Rocznik Orientalistyczny* 1953.
- Goetze, Albrecht, *Die Annalen des Mursiliš*, (MVAeG 38), Leipzig, 1933.
- Goetze, Albrecht, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven, 1940.
- Goetze, Albrecht, *Kulturgeschichte Des Alten Orients : Kleinasien*, München, 1957.
- Goetze, Albrecht, “Hittite Instructions”, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton University Press, 1969.
- Gonnet, Hatice, “Arkeolojik belgelere göre Eti Güneş Kursları”, *Anadolu (Anatolia)* XI (1967), s. 161-166.
- Gross, Rita, “Ataerki-Öncesi Hipotezi: Bir Değerlendirme”, *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*, Ütopya Yayınları, Ankara, 2006.
- Güterbock, Hans Gustav, “An Outline of the AN.TAH.ŠUM Festival”, *JNES* XIX (1960), s. 80-89.
- Güterbock, Hans Gustav, “Hittite Mythology”, *Mythologies of Ancient World*, Chicago, 1961.
- Güterbock, Hans Gustav, “Same Aspect of Hittite Festivals”, *Actes dela 17 Rencontre Assyriologique Interationela*, Bruxelles, 1970.

- Haas, Volkert, *Geschichte der hethitischen Religion*, Brill: Leiden New York-Köln, 1994.
- Hazenbos, Joost, "Hethitische Wörterbuch", *The Purity of the Kingship*, Brill: Leiden-Boston-Köln, 2010.
- Beckman, Gary, "Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolien", *CANE I*, New York 1995, s. 529-543.
- Houwink ten Cate, Philo H. J., "Mursilis' North Western Campaigns Additional Fragments of his Comprehensive Annals", *JNES XXV*(1966), s. 162-191.
- Kammenhuber, Annelies, *Materialien zu einem hethitischen Thesaurus*, Lieferung 1-2, Heidelberg, 1977.
- Kınal, F., (1956), "Eski Anadolu'da Kadının Mevkii", *Bellekten*, XX/79 (1956), s. 355-366.
- Kümmel, Hans Martin, *Ersatzrituale für den Hethitischen König* (StBoT 3), Wiesbaden, 1967.
- Laroche, Emmanuel, 'Šuppiluliuma II', *RA LXVII*, (1953), s. 70-78.
- Laroche, Emmanuel, Documents hiéroglyphiques Hittites provenant du palais d'Ugarit", *Ugaritica III*, Paris, 1956.
- Macqueen, James G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. E. Davutoğlu, Arkadaş Yayınları: Ankara, 2009.
- Memiş, Ekrem, "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü," *Bellekten*, LVIII/221-223(1995), Ankara, s. 279-293.
- Neu, Erich, Ein althethitisches Gewitterritual, (StBoT 5), Wiesbaden, 1970.
- Otten, Heinrich, "Ein Toten- ritual hethitischer Konige," *MDOG LXXVIII* (1940), s.3-5.
- Otten, Heinrich, "Bibliotheken im Alten Orient", *Das Altertum I*, Berlin, 1955.
- Otten, Heinrich, "Ein Text zum Neujahrsfest aus Boğazköy", *Orientalistische Literaturzeitung LI*, (1956), s. 101-105.
- Otten, Heinrich, *Hethitische Totenrituale*, Berlin, 1951.
- Reyhan, Esma, "Eski Anadolu'da Askeri Disipline Dair Bir Hitit Metni: Asker Yemini", *Eskiçağdan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, F. M. Emecen(ed.), İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi ve Kitabevi Ortak Yayını, İstanbul 2008), s.49-71.
- Singer, Itamar, *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln, 2002.

Süel, Aygöl, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktifname*, Ankara 1985. Tönnies, Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1979.

Weidner, Ernst F, “Politische Dokumente aus Kleinasien”, *Die Staatsverträge in Akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi*”. *Boghazköi-Studien* 89, Leipzig, 1923.

Yiğit, Turgut, “Eski Anadolu Kentlerinden Luhuzatia/Lawazantiya'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine,” *Belleten*, LXI 41/30 (197), s.1-14.